

ISSN:2181-0427

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЛМИЙ АХБОРОТНОМАСИ**

**НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2020 йил 4 сон

Бош муҳаррир: Наманган давлат университети ректори С.Т.Тургунов

Масъул муҳаррир: Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор М.Р.Қодирхонов

Масъул муҳаррир ўринбосари: Илмий тадқиқот ва илмий педагогик кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи Б.Уринов

ТАҲРИРҲАЙЪАТИ

Физика-математика фанлари: акад. С.Зайнобиддинов, акад. А.Аъзамов, ф-м.ф.д., проф. Ў.Розиқов, ф-м.ф.д., проф. М.Тўхтасинов, ф-м.ф.д., доц. Б.Саматов.

Кимё фанлари- акад.С.Рашидова, акад. А.Тўраев, акад. С.Нигматов, к.ф.д., проф. Ш.Абдуллаев, к.ф.д., проф. Т.Азизов.

Биология фанлари- акад. К.Тожибоев, акад. Р.Собиров, б.ф.д. А.Баташов.

Техника фанлари- т.ф.д., проф. А.Умаров, т.ф.д., проф. С.Юнусов.

Қишлоқ хўжалиги фанлари – г.ф.д., доц. Б.Камалов, қ-х.ф.н., доц. А.Қазақов.

Тарих фанлари – акад. А.Асқаров, с.ф.д., проф. Т.Файзуллаев, тар.ф.д, проф. А.Расулов, тар.ф.д., проф. У.Абдуллаев.

Иқтисодиёт фанлари – и.ф.д., проф.Н.Махмудов, и.ф.д., проф.О.Одилов.

Фалсафа фанлари – акад., Ж.Бозорбоев, ф.ф.д., проф. М.Исмоилов, ф.ф.н., О.Маматов, PhD Р.Замилова.

Филология фанлари – акад. Н.Каримов, акад. Т.Мирзаев, фил.ф.д., проф. Н.Улуқов, фил.ф.д., проф. Х.Усманова. фил.ф.д., проф. Б.Тухлиев.

География фанлари - г.ф.д., доц. Б.Камалов, г.ф.д., проф.А.Нигматов.

Педагогика фанлари- п.ф.д., проф. У.Иноят, п.ф.д., проф. Б.Ходжаев, п.ф.д., проф., Л.Муминова, п.ф.д., проф. Н.Эркабоева, п.ф.д., проф.Ш.Хонкелдиев.

Тиббиёт фанлари – б.ф.д. Ғ.Абдуллаев, тиб.ф.н., доц. С.Болтабоев.

Психология фанлари – п.ф.д., проф. З.Нишанова, п.ф.н., доц. М.Махсудова

Техник муҳаррирлар: Б.Ашуров, Н.Юсупов,

Таҳририят манзили: Наманган шаҳри, Уйчи кўчаси, 316-уй.

Тел: (0369)227-01-44, 227-06-12 **Факс:** (0369)227-07-61 **e- mail:** ilmiy@inbox.uz

Ушбу журнал 2019 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси Раёсати қарори билан физика-математика, кимё, биология, фалсафа, филология ва педагогика фанлари бўйича Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

“НамДУ илмий ахборотномаси–Научный вестник НамГУ” журнали Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг 17.05.2016 йилдаги 08-0075 рақамли гувоҳномасига биноан чоп этилади. НамДУ Илмий-техникавий Кенгашининг 04.10.2020 йилдаги кенгайтирилган йигилишида муҳокама қилиниб, илмий тўплам сифатида чоп этишга рухсат этилган (Баённома № 3). Мақолаларнинг илмий савияси ва келтирилган маълумотлар учун муаллифлар жавобгар ҳисобланади.

туризм билан боғлиқ маҳсулот ишлаб чиқаришини йўлга қўйиш, турли ҳил фирмалар, хорижга жўнатиш ва сайёҳларни кутиб олиш хизматлари ёки ички ва ташқи туризмда фаолият олиб борувчи ташкилот ва идораларни очилиши, ташкилотлар ва муассасалар томонидан турли ҳил тадбир ва конференцияларни ўтказилиши, туристларни дам олиши билан боғлиқ фаолият олиб борувчи хизматлар масалан меҳмонхона ва транспорт хизмати юритиш, туристлар учун миллий ва чет эл таомлари озиқ овқатларини тайёрлаш ва етиштириш каби бизнес соҳалари ҳам жадал ривожланади ҳамда соҳалар бўйича давлат солиқлари ва божларини тўланиши ҳам алоҳида ривожланиш омили ҳисобланади.

Фойдаланилаган адабиётлар:

1. Шавкат Мирамонович Мирзиёев, Ўзбекистон Республикаси туризми тўғрисидаги № 549 сонли 18 июль 2019 йилда имзоланган қонуни, 2019, 24б.
2. Биржаков М.Б. // Туристские фирмы. 2007. №2. С.56.
3. Вавилова Е.В. Основы международного туризма. М.: Гардарики, 2005. С.6.
4. Cartrin E.Morriis, Flash on English for tourism, second edition, 1996.
5. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Моск. лицей. 1993. 309 с.
6. Казачкова О.А., Куманин В.И. Толкование терминов в толковом терминологическом словаре «Технология художественной обработки металлов» // Новые металлы и технологии. Мат. науч.-техн. конф. М.: МГАПИ, 2001. С.61, 63.

УДК 801,2

ТИЛ ТИЗИМИ ҲАР ХИЛ БЎЛГАН ТИЛЛАРДА ПОЛИСЕМИЯ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Нарзуллаева Фируза Олимовна, Бухоро давлат Университети,
инглиз тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси

***Annotatsiya.** Ushbu maqola polisemiya va ular turlarining tил тизими ҳар хил бўлган (инглиз ва ўзбек) тилларда ифодаланишига бағишланган.*

***Kalit soʻzlar:** кўп маънолилиқ, лексема, бош, тушунча, сўз, маъно, белги, таҳлил, омоним, метафора, метаномия.*

ПОЛИСЕМИИ И ЕГО ТИПИ В СИСТЕМЕ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Нарзуллаева Фируза Олимовна, преподаватель кафедры английского языкознания
Бухорского государственного университета

***Аннотация.** В данной статье рассматривается выражения полисемии и его типы в системе (английского и узбекского) разносистемных языках*

***Ключевые слова:** полисемия, лексема, голова, концепт, слова, значение, символ, анализ, омоним, метафора, метаномия.*

POLYSEMY AND ITS TYPES IN THE NON-RELATED LANGUAGES

Narzullaeva Firuza Olimovna teacher of the English linguistics department of the Bukhara State University

Annotation. This article is dedicated to the expression of the polysemy and its types in the system of non-related (english and uzbek) languages.

Key words: polysemy, lexeme, head, concept, word, analysis, homonym, metaphor, metonymy.

Кириш. Барча тил бирликлари моносемантик ва полисемантик деб иккига гуруҳланади, булардан полисемантик тил бирликлари алоҳида диққат билан ўрганишни талаб қилади.

Биргина тушунча ёки тасаввурни англатиб келган сўзлар бир маъноли ёки моносемантик сўзлар дейилади: шаҳар, қишлоқ, урғу, кесим, роман... .

Икки ва ундан ортиқ тушунча ё тасаввурни ифодалаб келувчи сўзлар полисемия дейилади: бош, қош, кўз, тил, қўл, бел, йўл, ер, лаб [1, 34].

Қуйидаги маъноларни таққосласак:

Ўзбек тилида: тиззанинг кўзи, тахтанинг кўзи, булоқнинг кўзи, игнанинг кўзи, яранинг кўзи, хуржуннинг кўзи, узукнинг кўзи, деразанинг кўзи, картошканинг кўзи ва ҳоказо.

Инглиз тилида бу лексемаларнинг айримларигина «кўз» ("eye") орқали ифодаланган: fibula, twig on a board, the source of well, eye of a needle, aperture of abscess, a part of the bag, the stone of the ring, a part of the window, eye of a potato [3, 52].

Асосий қисм. Кўриниб турибдики, айтиб бериш тушунча ҳар иккала тилда бошқа-бошқа лексемаларга ёки муқобил лексемаларга бириктирилган бўлади. Айтиб бериш тушунчани англатувчи маънолар ҳар бир тилда ҳар хил лексик системаларга бириктирилади ва шунга кўра мавқеи ҳам турлича бўлади.

Кенгроқ ёндашсак, сўз билан тушунча орасидаги муносабат анчагина мураккаб. Бир томондан, ҳар бир сўз маълум маънони билдиради, аммо ҳар бир сўзнинг тушунча англатишини кутиш тўғри келмайди (тушунча англатиш номловчи сўзларга хос хусусиятдир). Иккинчи томондан, бир сўз (лексема) икки ва ундан ортиқ тушунчанинг ифодаси бўлиб хизмат қила олади: кўп маъноли лексеманинг ҳар бир маъноси айрим-айрим тушунчани англатади.

Масалан, «кўз» лексемасининг «кўриш аъзоси» маъноси бир тушунчани, «игнанинг ип ўтказиладиган тешиги» маъноси иккинчи тушунчани, «узукдаги қимматбаҳо тош» маъноси бошқа бир тушунчани англатади [1, 33]. Полисемантик сўзларнинг маъноси фақат матнда билинади: М: Бобомнинг кўзи ҳали яхши кўради (орган); Булоқнинг кўзи. игнанинг кўзи (туйнук); Узукнинг кўзи (узукка қўйилган тош); Тахтанинг кўзи (тахтадаги доира шакал). For example: Soames shook her hand and went downstairs (орган); He never read a book in his life and ... still writes a schoolboy hand (хуснихат); It would be like trying to make the hands of a clock move backwards to

its ticking (соат мили); Mr Hunter suddenly failed, and all hands in the mill were turned off ... (ишчилар).

Баъзида полисемияни омонимиядан фарқлаш қийин кечади. Бунда биз полисемантик сўзнинг бош маъносининг кенгайиб боришини ёққа тутишимиз керак. Мисол тариқасида «катта тош», «чўққи», маъноларига эга от «рок» ҳамда «қимирламоқ» ёки «тебранмоқ» маъносига эга бўлган феъл «to rock» ни кўриб чиқсак.

Кўриниб турибдики бу сўзлар шубҳасиз омонимлардир. Лекин «to rock» ҳамда «rock (music)» сўзлар орасидаги алоқа полисемантик ҳисобланади. Чунки музиканинг бу тури шубҳасиз қимирлаш (тебраниш) билан боғлиқ.

Полисемантик сўзнинг ҳар хил маънолари, маъно яқинлиги жиҳатидан бирлашиши мумкин. Масалан, «blanket» сўзини олсак, у қуйидаги маъноларга эга: Жун қопламми тўшак. Отнинг тўшак қоплами. Қор қоплами (кўчма маънода) - a blanket of snow [1, 52].

Масалан: «crust» сўзининг бош маъноси «ноннинг қизарган қаттиқ қисми», сўнг «бирор нарсанинг қаттиқ қисми» (a pie, a cake), «қор устидаги муз қатлам» «одамови, камсуқум инсон», «беҳаё, бетгачопар» каби маънолар шаклланган. Бу мисолларда биз охирги 2 маънонинг бош маъно билан ҳеч қандай алоқасини кўрмаймиз. Бундай ҳолларда тилда омонимларнинг шаклланиши юз беради. Полисемия эса тарқалиб кетади [1:57].

Полисемия тил учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки тилда янги сўз ҳосил қилиш осон эмас.

Полисемия эса янги маъно касб этиб, тилнинг луғавий бойлигини бойитиб боради.

Полисемантик сўзларнинг тизими асрлар давомида шаклланиб, янгидан янги маънолар вужудга кела бошлади, шунингдек баъзилари йўқолиб кетди.

Шундай қилиб, полисемия шаклланишининг мураккаб усули бу янги тушунча (маъно)ларнинг пайдо бўлиши ёки эскиларининг йўқолиб кетишидир.

Ҳозирги инглиз тилининг мақсади инглиз луғатини бойитиб, унинг манбаларини шакллантиришдир. Полисемантик сўзларнинг 2 хил таҳлили мавжуд [2, 46]:

1. Сўзнинг маъно тузилиши маънолар системаси, тизими бўлиб ҳисобланади.

Марказ сўзни топиш ҳар бир полисемантик сўзда ҳам мавжуд эмас. Баъзи бир семантик структуралар бошқа хил таҳлилга эга. «Dull» сифатини олиб қарайдиган бўлсак, унда бош ёки марказий бирлаштирувчи сўзни топиш жуда мушкул:

1. A dull book, a dull film - uninteresting, monotonous, boring;
2. A dull student - slow in understanding, stupid;
3. Dull weather, a dull day, a dull colour - not clear or bright;
4. A dull sound-not loud or distinct;
5. A dull knife-not sharp;
6. Trade is dull - not active;
7. Dull eyes (arch) - seeing badly;
8. Dull ears (arch) - hearing badly [1, 52].

Бу ерда биз ҳар хил тушунчалар орасидаги умумийликни фаҳмлашимиз мумкин.

Юқоридаги мисолларимиздан кўриниб турибдики, «dull» сўзининг семантик структурасининг бирлаштириш марказида бир сўз эмас, балки аниқ бир компонент (deficient), ажралган тушунчаларни осонгина бирлаштирмоқда. Сўз семантик структурасининг 2-таҳлилида: ҳар бир ажралган тушунча системали анализнинг субъекта бўлиб, у семантик компонентнинг тармоғи сифатида келади.

"Dull" сўзининг семантик структурасидан кўриниб турибдики, сўзнинг маъно тузилиши шунчаки маъно ёки тушунчалар системаси эмас, балки ажралган тушунчаларнинг кичик бўлинмаси бўлиб, ўзининг ички структурасига эга. Шундан келиб чиқиб айтиш жоизки сўзнинг семантик структураси бу иккала таҳлил орқали ўрганилиши зарур.

Palmer таъкидлаганидек, нафақат ҳар хил лексемалар турли хил маъноларга эга, балки бир лексема ҳам бир қатор маъноларни бериши мумкин. Бу полисемиядир ва бундай лексема полисемикдир [1:100].

Полисемия кўплаб лексемаларни характерлайдиган ягона лексеманинг хусусиятидир. Масалан, "neck" оти стандарт инглиз луғатларида якка лексема сифатида кўрсатилган бўлиб, бир неча фарқ қиладиган маъноларга эга: "part of body", «part of bottle», "part of a shirt or other garment".

Демак, "neck" лексемаси полисемантикдир [2, 52].

Leechнинг фикрига кўра полисемия бу (икки ёки ундан ортиқ маънога эга бир сўз) тушунчаларнинг 2 йўл: тарихий ва психологик йўллarga боғлиқ бўлиб, бир бири билан мос келиши шарт эмас. Икки маънонинг психологик боғлиқ бўлиши: интуитив сезилади ва шу сўз турли хил маъноларда сўзловчилар томонидан қўлланилади [3, 45].

Бу икки қараш полисемияни омонимия (икки ёки ундан ортиқ, ҳар хил ёки бошқа хил маъноларга эга, талаффузи бир хил сўз) дан фарқлаш учун қўллаш мумкин.

"Head" полисемик лексемаси қуйидаги маъноларга эга: the head of a person, the head of a company, the head of a table ва ҳоказо.

Энди эса "Bank" лексемасини таҳлил қилсак, у бир хил талаффузга эга, лекин маъно жиҳатидан фарқ қиладиган қуйидаги маъноларга эга:

1. "a business establishment in which money is kept for saving or commercial purposes or invested, supplied for loans, or exchanged", яъни пул операциялари олиб бориладиган ташкилот (банк).
2. "the slope of land adjoining a body of water, especially adjoining a river, lake or channel", яъни кирток [1, 52].

Яна шундай сўзлар ҳам борки, улар психологик эмас, балки тарихий жиҳатдан боғлиқдир.

Масалан, "pupil" лексемаси икки хил маънони билдириб, манбаси бир:

1. «Кўз қорачиғи», 2. «Ўқитувчи назоратидаги талаба» [2:79].

Palmer ва Lyons 2 хил критерия: этимология (сўзнинг келиб чиқиши) ҳамда тушунчаларнинг боғлиқлигини кўрсатишади.

Луғатшунослар эса полисемия ва омонимияни этимологияга асосланиб ўрганишади. Бир хил шаклга эга, келиб чиқиши бир манбаадан бўлган сўзлар полисемикдир ҳамда улар луғатда бир тушунча орқали берилган. Бунга қарама-қарши ҳолда, бир хил шаклга эга, манбаси бошқа бўлган сўзлар омонимлардир ва бу сўзлар луғатда турли хил тушунчалар орқали ифодаланган.

Шундай қилиб, "head" бир тушунча орқали, "bank" эса икки хил тушунча ёки маънога эга.

Масалан ўзбек тилидаги «йўл» лексемасини кўриб чиқсак, у асли «ўтиш жойи» маъносини англатади.

Шаклий ўхшашлик асосида бу лексема «сатр» («бир чизик бўйлаб жойлаштирилган ёзув») маъносини ҳам англата бошлаган.

Инглиз тилидаги «line» лексемаси асли «чизик» («тўғри чизик») маъносини англатиб, шаклий ўхшашлик асосида бу лексема «сатр», «шеър» (4 қаторлик), «ажин» (юздаги чизиклар), «арқон» маъноларини англата бошлаган [1, 51].

Метафора йўли билан кўчиришнинг асосий кўринишлари:

1. Бир нарсанинг номи бошқа бир нарсага шаклий ўхшашлик асосида кўчирилади: оғиз (одамнинг оғзи), оғиз (шишанинг оғзи); қўлтиқ (одамнинг қўлтиғи), қўлтиқ (денгиздаги қўлтиқ); mouth (одамнинг оғзи), mouth (шишанинг оғзи); этак (кийимнинг этаги), этак (тоғнинг этаги); foot (одамнинг оёғи), foot (мебелнинг оёғи).

2. Бир нарсага (баъзан ҳаракатга) хос белгининг номи бошқа бир нарсадаги белгига кўчирилади: аччиқ (аччиқ қалампир), аччиқ (гап), sweet (sweet chocolate), sweet (sweet dream).

3. Бир нарсага хос ҳаракатнинг номи бошқа бир нарса ҳаракатига кўчирилади: чўкмоқ (чўккаламоқ), чўкмоқ (иморатнинг чўкиши), чўкмоқ (одамнинг қариганда чўкиши); ўлмоқ (жонлиларда ҳаётнинг тугаши), ўлмоқ (ўсимлик палагининг сўлиши) каби.

Бирор нарсанинг номи бошқасига улар бажарган вазифадаги ўхшашлик асосида кўчирилиши функционал кўчириш дейилади.

Функционал кўчириш ҳам ўхшашлик асосида бўлади. Бу жиҳатдан у метафора йўли билан кўчиришга жуда яқин туради. Фарқ шундаки, метафора йўли билан кўчиришда предметлар орасидаги ташқи кўриниши жиҳатидан ўхшашлик асосга олинса, функционал кўчиришда вазифа жиҳатидан ўхшашлик назарда тутилади.

Масалан, қуш танасидаги учуш учун хизмат қилувчи аъзо «қанот» дейилади. Шунга ўхшаш вазифани бажарувчи қисм самолётга нисбатан ҳам қанот деб номланган.

Бир нарса, белги, ҳаракатнинг номи бошқа бир нарсага ўхшашлик асосида эмас, балки ўзаро боғлиқлик асосида кўчирилиши метонимия йўли билан кўчириш дейилади.

Масалан, дастурхон лексемаси «овқатланиш учун ёзиладиган буюм»ни англатади; бу лексема билан овқатнинг ўзи, «дастурхонга қўйиладиган ноз-неъмат»ни ҳам билдирилади.

Метонимия билан кўчиришнинг асосий кўринишлари:

1. Бир предметнинг номи шу предметдаги бошқа бир предметга кўчирилади: бош (киши организмнинг бўйиндан юқори қисми), бош («мия»: бошим оғрияпти); ич («ички томон»), ич («қорин бўшлиғидаги аъзолар»: Ичим оғрияпти); уй («иморат»), уй («уйда яшовчилар»): Бутун уй югуриб чиқди); hall («зал»), hall («залда ўтирганлар»: The hall applauded).

2. Бир нарсанинг номи шу нарсага асосланган ўлчов бирлигининг номи бўлиб хизмат қилади: кун («қуёш»), -кун («сутканинг ёруғ қисми»); ой («планета номи»), ой («йилнинг ўн иккидан бир қисми»).

3. Бир нарсанинг номи шу предметдан ҳосил бўладиган предметга кўчирилади: тил («нутқ аъзоси»), -тил («нутқ»); чой («ўсимлик») -чой («ичимлик») каби;

4. Белгининг номи шундай белгиси бор нарсага кўчирилади: кўк (ранг номи) - кўк («кўкат»), кўк («осмон»); кир («ифлос») -кир («ифлосланган ёки ювилган кийим-кечак»); юпқа («қалиннинг акси») -юпқа (таом номи);

5. Ҳаракатнинг номи шу ҳаракат натижасида ҳосил бўладиган нарсага кўчирилади: тўймоқ-тўй, аталамоқ-атала, кўчмоқ-кўч каби (баъзан қарама-қарши маъно ҳам туғилади: кўрмоқ-кўр).

Бир предметнинг номи бошқа бир предметга қисм билан бутун муносабати асосида кўчирилиши синекдоха йўли билан кўчириш дейилади.

Синекдоха йўли билан кўчириш метонимия йўли билан кўчиришнинг бир кўриниши деб юритилади. Синекдоха йўли билан кўчириш икки хил: а) Бир нарсанинг номи сифатида унга хос бирор қисмнинг номи ишлатилади (қисм орқали бутун англатилади): туёқ (қисм) -туёқ (бутун): Баҳона билан туёққа эга бўлиб қолди; тирноқ (қисм) -тирноқ (бутун): Дунёда тирноққа зор одамлар оз дейсизми?!); юрак (қисм) -юрак (бутун): Бу оташин юрак... каби; б) Бир предметнинг номи сифатида шу предметни ҳам ўз ичига олган бутуннинг номи ишлатилади (бутун орқали қисм англатилади): бош (бутун) -бош (қисм-«бошнинг устки қисми»; Дўппи бошимга тор келди; қўл (бутун), қўл (қисм)-«бармоқ»: Беш қўл баробар эмас; панжа (бутун) - панжа (қисм)-«бармоқлар: Беш панжангни оғзингга тикма»); ош (умуман овқат) -ош (палов) каби [1, 34].

Полисемантик фраземалар ҳам анчагина бўлиб, буларнинг қўпи икки ва уч маънолидир.

Масалан, “бош(и) айланди” фраземаси икки маънолидир:

1) «беҳуд бўлмоқ», 2) «эсанкирамоқ», “Бош суқмоқ” фраземаси уч маънони англатади: 1) «гавдаси ташқарида қолиб, бошини тикқан ҳолда қарамоқ», 2) «кирмоқ» 3) «аралашмоқ»; “Бош кўтармоқ” фраземаси эса қуйидаги тўрт маънони англатади: 1) «қарамоқ», 2) «қилиб турган ишини тўхтатмоқ», 3) «қўзғалмоқ», «ҳаракатга келмоқ», 4) «курашга чоғланмоқ».

Охирги фраземанинг ишлатилишига мисоллар: 1) «Поччаев,-деб бош кўтарди Элчибек,-Сизнинг касбингиз нима?» (А. Мухтор). 2) Сафарали столдан бош кўтарди, ҳалиги рус қизига бир нима деб кулди (Ойдин). 3) Қишлоқда эл эрта ётади, чунки

куёшдан олдин бош кўтаради (И.Р). 4) Бош кўтарган халқни мардликка етаклаган косиб Санжар Маликнинг нафаси пок шабадага қанот бўлмоқда (Ш. Тошматов).

Энди эса инглиз тилидаги полисемантик фраземаларни кўриб чиқсак: to feed the fishes қуйидаги маъноларга эга: 1) чўкмоқ, 2) денгиз касалига чалинмоқ; to give way фраземаси эса 4 маънони англатади: 1) чекинмоқ, 2) жой бермоқ, 3) касалланмоқ, 4) нархини пасайтирмоқ, туширмоқ.

Фразеологик полисемия деганда фраземанинг ўзи икки ва ундан ортиқ луғавий маъно англатиши тушунилади. Ўзаро шаклан ўхшаш боғланмадан ва фраземадан англашиладиган маънолар бир нуқтага бирлаштирилиб, полисемия деб қаралмайди. Чунки булар ҳар хил ҳодисалардир: эркин боғлама-нутқ бирлиги, фразема-тил бирлиги.

Масалан, аравани қуруқ олиб қочмоқ эркин бирикмаси нутқда ишлатилади, шу билан бирга тилда аравани қуруқ олиб қочмоқ фраземаси ҳам мавжуд [1, 20].

Биринчисидан тўғри маъно, иккинчисидан кочма маъно («уддасидан чиқа олмайдиган иш ёки нарс ҳақида ортиқ даражада мақтанмоқ») англашилади. Бу маъноларни бир тил бирлиги эмас, балки икки ҳар хил тил ҳодисалари англатгани сабабли полисемия воқе бўлмайди. Фраземанинг луғавий маъноси бирдан ортиқ бўлса, худди лексемаларда қилинганидек, бош маъно ва ҳосила (иккинчи) маъно белгиланади.

Масалан, «жар солмоқ» фраземаси «жарчи воситасида эшиттирмоқ» (бу-эски маънога айланган), «керагидан ортиқ даражада бўрттириб хабар тарқатмоқ» маъноларни англатади. Биринчиси-бош маъно, иккинчиси шундан ўсиб чиққан ҳосила маъно.

«Бино қўймоқ» фраземаси уч маъноли: 1) «ортиқча баҳо бермоқ», 2) «қиёфасига алоҳида эътибор бермоқ», 3) «эътиқод билан қарамоқ». Бу фраземанинг иккинчи, учинчи маънолари биринчи маъносидан ўсиб чиққан:

Тили чиқди фраземасида эса фразеологик маъноларнинг боғланиши ўзгача: 1) «нутқга эга-бўлмоқ», 2) «индамай юрган киши гапирадиган бўлиб қолмоқ», 3) «айтишадиган бўлмоқ».

Демак, биринчиси-бош маъно, учинчиси-ҳосила маъно, иккинчиси эса аввалги маънога нисбатан ҳосила маъно, кейингисига нисбатан бош маъно (нисбий бош маъно).

Лексемада бош лексик маъно, одатда, тўғри маъно бўлади. Фраземада эса бош фразеологик маъно кўчма маъно бўлади. Чунки фраземанинг бош маъноси ҳам, ҳосила маъноси каби, устама кўчма маъно тарзида гавдаланади, маълум образга асосланади. Демак, фраземанинг табиати тўғри маънони истисно қилиб қуяди.

Полисемантик фраземада луғавий маънони ва унинг таракқиётини семик таҳлил методикаси билан ўрганиш бу ҳодисаларни равшанроқ тасаввур қилиш имконини беради.

Масалан, кўнгли айниди-икки маъноли фразема. Бу фраземанинг биринчи маъноси учун семаларни қуйидагича белгилаш мумкин: феъл бўлгани сабабли, аввало «таъсир кўрсатмоқ» семасини белгилаймиз. Таъсир кўрсатиш «ижобий ва салбий» бўлади. Бу таъсир киши «организм»ида намоён бўлади.

Таъсир этувчи-«жисм», аниқроғи «овқат», шу сабабли «организм»ни аниқроқ қилиб «овқатланиш аъзолари» деб белгилаймиз. Овқатланиш аъзоларига овқатнинг таъсири «жисмоний» бўлади. Юқорида ажратилган семалар йиғиндиси шундай тартибланади: «овқатланиш аъзолари» + «жисмоний» + «салбий» + «таъсир кўрсатмоқ». Ана шу семалар асосида бу фразеологик маънони «организм қабул қилмагани туфайли беҳузур бўлмоқ» деб таърифлаймиз.

«Кўнгли аиниди» фраземасининг иккинчи маъноси биринчи маъносидан ўсиб чиққан. Янги маъно бу фраземани овқатдан бошқа нарсага кўчириб ишлатиш натижасида юзага келган. Бундай кўчириш туфайли биринчи маъно таркибидаги «салбий», «таъсир кўрсатмоқ» семалари сақланади, овқатдан бошқа нарсага қарата ишлатилиши сабабли «овқатланиш аъзолари» «ҳиссиёт» семасига алмашади, шу билан бирга, «жисмоний» семаси ҳам «руҳий» семасига алмашади. Натижада шундай семалар йиғими воқе бўлади: «ҳиссиёт» + «руҳий» + «салбий» + «таъсир кўрсатмоқ». Ана шу семалар йиғими асосида бу фразеологик маънони «табиатига ёқмагани туфайли ижирғанмоқ» деб таърифлаймиз.

Хулоса. Шундай қилиб, шуни айтиш мумкинки фраземаларда маъно тараққиёти конкретдан мавҳумга томон йўналишда воқе бўлар экан.

Полисемантик фраземалар ҳам анчагина бўлиб, буларнинг кўпи икки ва уч маънолидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. - Т., 1978.
2. Asher R.E. The Encyclopedia of language and Linguistics. Oxford and New York: Pergamon Press. 1994.
3. Ожегов С. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1984.
4. An English - Uzbek Dictionary of selected words with explanations in English and Uzbek. - Т., 2004.
5. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Т.:Ўқитувчи, 1995.
6. An English - Uzbek Dictionary of selected words with explanations in English and Uzbek. - Т., 2004.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т., 1981.
8. Asher, R.E. The Encyclopedia of language and Linguistics. Oxford and New York: Pergamon Press. 1994.
- 9.1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа фразеологик луғати. - Т.: Фан, 1984.

УДК 81.44

54	Бизнес туризм терминларининг структурал хусусиятлари таҳлили Гавҳарой Исроилжон қизи	282
55	Тил тизими ҳар хил бўлган тилларда полисемия ва унинг турлари Нарзуллаева Ф. О.....	289
56	Терминологик бирликларнинг комбинатор-таркибий ва функционал-синтактик таҳлили Шукурова М.А	297
57	Лингвистик тадқиқотларда ёшга оид номинациялар Ахророва Р. У	304
58	Обогащение русской речи студентов общеязыковыми метафорами. Мамаджанова М.Р	308
59	Ўзбек тилидаги фраземаларнинг услубий маъноси ва унинг компонентлари ҳақида Рашидова У.М	311
60	Шоирнинг бадиий тафаккур олами Каримов О.Я	317
61	Немис ва ўзбек тилларидаги соматик фразеологик бирликларни таржима қилиш имкониятлари Нуруллаев Х.Т	326
62	Неологизмы и проблема их изучения в современном русском языке. Саттарова Ф. У	332
63	Значение перевода в интеграции культур Юсупов М. Р.....	337
64	Словообразовательная семантика деминутивов в современном русском языке Отаханова Ш	342
65	Таълим ўзбек тилида олиб бориладиган нофилологик йўналишлар талабарини рус тилидаги кишилиқ олмошларининг келишикларда турланишини грамматик модел асосида ўргатиш Набиев Ш.А	346
66	Ўзбек тилида диний матнлар услубини белгиловчи экстралингвистик омиллар Омонтурдиева Ш. Р	351

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

13.00.00

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PEDAGOGICAL SCIENCES

67	Бўлғуси математика ўқитувчисининг ўқув ва методик кўникмаларини шакллантириш имкониятлари Ўринов Ҳ, Баракаев М	359
68	Назария билан амалиётнинг ўзаро боғлиқлиги эришиш орқали математика ўқитиш самарадорлигини ошириш Юсупова А.Баракаев М	365